

військовиків потребує вивчення, дослідження християнського військового символізму. Не випадково Темко Г.Д. відмічає, що релігія повинна допомогти повернути миролюбність, гідність і високу освіченість як генетичні риси нашої нації [15, с. 236].

1. Аверинцев С.С. Символ // *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983.
2. Андреев А.Р. *Монашеские ордена*. – М., 2002.
3. Бычков В. *Культура Византии //История и философия культуры*. – М., 1996.
4. Горський В.С. *Святі Київської Русі*. – К., 1994.
5. Громов М.Н., Козлов Н.С. *Русская философская мысль X–XVII веков*. – М., 1990.
6. Данилова И.Е. *От средних веков к Возрождению* – М., 1980.
7. *Історія українського війська (1917–1945)*. – Львів, 1996.
8. Каждан А.П. *Византийская*

культура (X–XII в.) – М., 1968.
9. Лосев А.Ф. *Философия. Мифология. Культура*. – М., 1991.
10. *Мифы и легенды Европы*. – Саратов, 1994.
11. Мокрій В. *Церква в житті українців*. – Львів, 1993.
12. *Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии*. – М., 1996.
13. *Православная церковь. Храм. Богослужение. Таинства. Православные праздники*. – К. – М., 2002.
14. *Сумерки богов*. – М., 1989.
15. Темко Г.Д. *Основні формування системи виховання воїна в Україні у період утвердження державності // Світоглядний філософський аналіз*. – К., 1997.
16. Шаповалов Г.И. *Корабли веры. Судоходство в духовной жизни Древней Украины*. – Запорожье, 1997.
17. Шумов С., Андреев А. *История Запорожской Сечи*. – К. – М., 2003.

УДК 111(477)

І.А. Бруханський

Національний університет "Львівська політехніка"

СОЦІАЛЬНО–ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

© Бруханський І.А., 2004

Висвітлюється проблема ціннісної орієнтації особи в сучасному суспільстві в контексті аналізу векторних цінностей Консерватизму і Ієрархії, Рівноправства і Автономії. Обґрунтовується думка про те, що суспільство усвідомлено чи неусвідомлено може сприяти утворенню аномалій у розвитку суспільних процесів.

The article deals with the problem of changing intellectual man's values in a presentday society in the context of the analysis of such vector values as Conservatism and Hierarchy, Equality of rights and Autonomy. The author substantiates the ideal that a human society can consciously or unconsciously promote formation of anomalies in its development.

Актуальність проблеми. У ситуації зламу соціальних стереотипів і нових соціально-культурних тенденцій, які набирають силу, зростає інтерес до дослідження змістових особливостей свідомості особи, як інтегрованого відображення реальності. Особливого значення при цьому набувають питання несприятливого формування структур індивідуальної свідомості. Ціннісні орієнтації особи – головний феномен, що використовується при побудові концепції особи, регулювання її поведінки. Завдяки дослідженню процесу формування ціннісної орієнтації можна прослідкувати й ефективно

впливати на формування духовності особи. Актуальність цієї проблеми зростає у зв'язку з необхідністю збереження собітотожності людини як істоти, що має певний культурно-історичний досвід, соціально-детермінованим духовним середовищем. Зміна системи цінностей займає провідне місце в масовій свідомості України. Дослідження цього процесу стикаються з низкою проблем, які часто не знаходять свого вирішення, або ж вирішуються невдало [2 с. 119–139, с. 168–181; 3; 4; 9]. Ігнорується особливий процес еволюції моральної свідомості, який істотно впливає на характер освоєння цінностей особою.

Постановка проблеми. Одні мислителі розглядають цінності як гетерономні, а тому необов'язкові (Кант), інші обґрунтовують їх наявність обов'язковими (М. Шелер). При цьому вважається, що в певні періоди розвитку суспільства може існувати культ цінностей. Такий погляд можна розуміти як реакцію на дезорієнтацію і деструкцію в перехідні періоди розвитку суспільства, в якому традиційні норми повністю втратили свою силу, а індивіди ще не навчилися визначати свою поведінку самостійно і тому шукають певні орієнтири ззовні. Все це знаходить відображення в цінностях, які, з одного боку, утверджуються в суспільстві силою, а з іншого, – у них дає про себе знати слабкість людей, які не можуть самостійно визначати своє життя і дотримуватися власного закону, людей, які постійно очікують, що “зараз хтось прийде і все налагодить як слід.” А результат ці люди зарахують собі, адже він став можливим лише завдяки збереженню у них правильного орієнтира. На деякі з цих аспектів еволюції моральної свідомості ми і хочемо звернути увагу.

Виклад основного матеріалу. Складається враження, що частина нашого суспільства чимось “вражена” і “забула”, що кожне суспільство відповідно до об'єктивізації духу створює притаманні йому ціннісні системи, кодекси, які виражають його головні інтереси і цілі, а людина сприймає їх як критерій своєї поведінки. Бо з універсальністю об'єктивного духу, культурної свідомості сталось дещо таке, що Ніцше наївно приписував лише позитивним релігіям, які втратили владу над людьми. Репресивна і обмежувальна моральна влада цих догм перетворилась на безсловесну, нічим не обґрунтовану, панівну нині форму об'єктивного духу, яка пронизує все життя сучасного суспільства. Можна сказати, що сьогодні, коли люди б'ють себе в груди і закликають до ідеї блага, ця ідея блага, оскільки вона не є протестом проти зла, насправді служить цьому злу лише маскою. Вислів Стріндберга: “Як я можу полюбити добро, якщо я не ненавиджу зло?” відкривається нам сьогодні з новою силою. З одного боку, ненависть до зла від імені добра перетворилась тепер в страшну, руйнівну деструктивну силу; з іншого боку, добро, вважаючи себе абсолютною позитивністю, для визначення самого себе постійно зверта-

ється до зла і зрештою саме стає злом. Згідно з антиінтелектуалізмом і його напрямками всяка думка повинна зводитись до того, щоб постійно думати лише про те, що треба думати, тобто про те, що може виражатись тільки в певній вимозі. Свого часу це критикував Ніцше. Значення його критики полягає в тому, що повалення зла саме під маскою добра, критику втілень зла в різних проявах буржуазної позитивності він здійснив більш конкретно й ідеологічно диференційованіше, ніж марксизм, який проклинав всі буржуазні ідеології скопом, не вдаючись при цьому в специфіку механізму брехні, характерної для кожної з ідеологій. Інша річ, що його критика залишилася на рівні абстрактного заперечення буржуазної моралі. Він обмежився лише критикою ідеології, зриванням маски добра з моралі, що виродилась у зло, і перейшов до розгляду ідеї правильного життя. Однак позитивна мораль у нього неможлива тому, що їй не вистачає субстанційності об'єктивного духу, тобто норми і цінності, які він протиставляє реальному стану суспільства, реальному стану духу цього суспільства, не впливають з цього стану духу суспільства як дещо конкретне, а наповнюються змістом звідкілься з сторони, що відбилось навіть на мові Ніцше, яка є певною імітацією біблійної мови. Якщо б ці норми та ідеали спробували встановити, то відразу б з'ясувалось їх безсилля, випадковість і сваволя. Такі ідеали й ідеї Ніцше, як шляхетність, реальна свобода, гідність, норми, що звеличують людину своїм власним величчям, – ідеали, які в нашому суспільстві можна втілити лише в неділю після полудня, тобто лише у власному житті. “Ви нікчемні і пригноблені, ви повинні стати шляхетними,” – виголошує Ніцше. При цьому такого несподіваного жесту в душі заповіту справедливості з їхнього боку Ніцше не стерпів би. Але і ті, хто править в силу управління належною для них роботою, надзвичайно втягнені у зло, щоб досягнути благородства, чого вимагав Ніцше. Уявімо собі, що підприємець стане шляхетним, як на цьому наполягає Ніцше, тоді він стане банкрутом. Саме заради успіху своєї справи він веде себе нешляхетно. Цінності, що пропагував Ніцше свого часу, були з іншого періоду, а тому реалізувати їх у тому суспільстві неможливо. Вони просто є репрестинаціями.

Такий докладний аналіз критики переоцінки цінностей Ніцше ми подали тому, що ситуація з формуванням і розвитком цінностей у нашому суспільстві дещо подібна. Не буде перебільшенням сказати, що наше життя спотворене так, що людина практично не здатна самостійно жити правильно, вона не здатна правильно аналізувати своє власне призначення. Навіть можна сказати, що суспільство так розбудовано, що навіть проста вимога чесності, порядності неминуче викликає у людини почуття протесту. Усвідомлення цієї ситуації, а не її маскування, створить умови для того, щоб, зрештою, правильно поставити питання про те, як сьогодні можна жити. Чи можливе правильне життя у нашому суспільстві сьогодні лише у вигляді опору формам життя, що критично викриваються? Мається на увазі певна негативність викриття реальності і сила опору всьому тому, що суспільство нав'язує нам, тому, у що вже нас перетворило. Чи нам дійсно не залишається нічого іншого, окрім рефлексії і прагнення надати свідомості думку про об'єктивне безсилля? Чи, може, опір повинен бути проти примусу в нас самих, з чим ми згодні змиритись і навіть загравати. Все зводиться знову до того, як правильно жити, а це можливо лише, усвідомивши сутність совісті і відповідальності та низки інших цінностей. Отже, ми, якщо можна так виразитись, опиняємось в антиномічній ситуації.

Ще в минулому столітті Г.В. Плеханов писав, що залежно від природного і історичного середовища можуть змінюватись темпи і характер духовного прогресу суспільства. Виробництво і використання духовних цінностей здійснюється з різною інтенсивністю і з різної якості, з різним складом цінностей. Так, уповільнення розвитку духовного життя, переважно, супроводжує застій в економічному і політичному житті. Тобто духовний розвиток людини насамперед залежить не від неї самої, а від структури суспільства, в якому вона живе. Найсучасніші дослідження із психології та філософії підтверджують цю закономірність. Так, кроскультурні дослідження цінностей, що проводяться на індивідуальному та культурному рівнях, показують, що на індивідуальному рівні цінності розглядаються як основи мотивів, якими люди керуються в своєму житті [17, с. 91–122]. Відношення між різними

цінностями відображають динаміку конфлікту і згоди, що зазнають люди, коли вони у своїй поведінці керуються певними цінностями.

Зміна їх на культурному рівні майже не досліджена. Коли цінності використовуються для характеристики культур, тоді досліджують абстрактні ідеї, що є правильне і бажане в суспільстві, і навпаки [13; 14; 15]. Соціальні інститути суспільства у своїх цілях і способах діяльності виражають пріоритетні культурні цінності. Коли люди виконують свої ролі в соціальних інститутах, то вони апелюють до культурних цінностей, вирішуючи при цьому, яка поведінка буде виправданою.

Відношення між різними цінностями на культурному рівні відображають соціальну динаміку конфлікту і згоди, що виникає в ситуації, коли соціальні інститути суспільства реалізують свої цілі. Ці відношення не обов'язково ті самі, що й на індивідуальному рівні. Наприклад, незважаючи на те, що одночасні акценти на владі і підкоренні несумісні на індивідуальному рівні, вони сумісні на рівні культури. Соціальна система буде більш узгодженою, якщо люди розглядають владу як бажану основу для організації людських відносин, а підкорення – як відповідну поведінку стосовно тих, хто наділений владою. Отже, оскільки відношення між ціннісними пріоритетами на цих двох рівнях можуть бути різними, то і методи вимірювання цінностей також можуть відрізнятись.

Щоб з'ясувати походження значних відмінностей в цінностях культури, вчені дослідили їх кореляцію. Найважливішим питанням цих досліджень було визначення напрямку причинно-наслідкового зв'язку. Розглянемо, наприклад, значущу позитивну кореляцію рівня розвитку національної економіки з важливістю в культурі цінностей Індивідуалізму ($r = 0,82$ Hofstede, 1980) і Автономії ($r = 0,58$ Schwartz, 1993). Ці корегування можуть зростати тому, що більш розвинена економіка дає індивідам більше можливостей і більшу свободу вибору. З іншого боку, сильніший акцент на цих цінностях може сприяти розвитку економіки, мотивуючи індивідів працювати продуктивніше. В такому випадку причинно-наслідковий зв'язок між економічним розвитком і цінностями більш очевидний, ніж навпаки, що підтверджується тим фактом, що Індивідуалізм

і Автономія корелюють з рівнем економічного розвитку, а не з показниками економічного зростання.

Шварц перевіряв також вплив соціальних і демографічних факторів на зміну культурних цінностей. Багатство країни та інші показники економічного розвитку мали значні негативні кореляції з Консерватизмом та Ієрархією і позитивні з Автономією і Рівноправністю. Найбільш успішні підходи повинні розглядати взаємодію історичних, інтелектуальних, економічних, технологічних та інших факторів формування культурних цінностей, вважає він.

Дослідження вчених Заходу показують, що необхідною умовою і реальною базою соціальної відповідальності особи є цінності Рівноправності та Автономії, які надзвичайно важливі для підтримки демократії. При цьому ціннісний профіль, що був виявлений у мешканців країн Східної Європи, майже непридатний для розвитку демократії, оскільки цінності Рівноправності та Автономії мають надзвичайно низьку значущість в цих країнах. Ціннісна основа для розвитку системи вільного підприємництва також практично відсутня: цінності Автономії та Майстерності не були широко сприйняті і схвалені. Саме в цьому полягає небажання брати особисту відповідальність, ризикувати і напружено працювати на повну силу. Замість цього перевага надається цінностям Консерватизму і Ієрархії, які сприяють перекладанню відповідальності в усьому на державу [16]. Чи можна погоджуватись з результатами вищезгаданих досліджень щодо українського суспільства, адже сьогодні вже маємо 2004 р.?

Розглядаючи цю проблему, Н.М. Лебедева доходить висновку, що західні дослідники не приділяли достатньої уваги при аналізі проблеми історичним, етнокультурним та іншим факторам, що істотно вплинуло на остаточний результат. На наш погляд, дослідження Шварца та Барді доволі досконалі в тому розумінні, що всі респонденти були поставлені в однакові умови. Безперечно, в сучасних умовах розвиток свідомості особи відбувається особливо інтенсивно і це може привести до зміни в ціннісних орієнтаціях людей.

Аналіз духовного розвитку особи в Україні показує, що суспільство втратило свої основні смисли, проте інших не надбало.

Людина не може нормально існувати, якщо культура не дає їй провідного напрямку світогляду. Наша культура повністю секуляризована. Нині ми відштовхуємо від себе усвідомлення фундаментальних проблем людського існування. Нас не цікавить питання сенсу життя, а ні його розв'язання; ми почали з переконання, що немає іншої мети, ніж успішно "інвестувати" власне життя і прожити його без прикрих негараздів. Тому мав рацію Е. Фромм, коли писав, що люди завжди вільні зробити екзистенціальний вибір – чи створювати себе як активного діяча, чи пристосовуватись до становища раба і платити за це регресією моральних й інтелектуальних сил. Останнє і відбувалось в Україні. Навіть донині постійно відбувається спустошення в системі потреб цінностей переживання та відношення. Спостерігається інтенсивне зниження активності людей, що є учасниками духовного виробництва. Як свідчать соціологічні та психологічні дослідження вчених з Харкова, в Україні сформувався науковий інформаційний вакуум, який сприяє поширенню вищезазначених негативних явищ в розвитку нашої духовності. При цьому не слід забувати дію сучасної суспільної системи загальної корисності, яка не може не робити руйнівного впливу на культуру понять людства насамперед тим, що вона прищеплює людському індивіду байдужість до навколишньої дійсності, як такої. Сучасне прискорення темпів суспільної життєдіяльності лише загострило, зробило більш явними ці тенденції, які можна назвати знелюднюючими і які нав'язуються людині ззовні. Тому існуючі в суспільстві загально-визнані форми такої моральності мають характер зла і виступають репресивним початком, який дає про себе знати там, де вихолощені поняття, які більш нічого не означають, проте нав'язуються і перетворюються у фетиш. Цей фетиш кодифікується і в буквальному розумінні кодифікує об'єктивний дух, тобто по суті засновує незрозумілі і тому незносні репресивні норми (на основі цінностей), від яких сучасне суспільство прагне позбутися. На індивідуальному рівні це відбувається за допомогою подолання, яке часто доводиться до „спрощеного” розуміння. Ніцше теж прагнув за допомогою релятивізації цінностей сучасного йому суспільства їх подолати. Але що означає

подолати – це абстрактний підхід, особливо в наш час. Цінності розглядаються на рівні їх застигності, вони позбавляються своїх внутрішніх суперечностей. А таке поняття цінностей є проблематичним, як і поняття подолання. Воно негативно впливає на процес духовного розвитку людини в сучасних умовах. Бо люди, які дотримуються певних радикальних теорій, для досягнення своєї мети вважають достатнім осягнути предмет і сказати: "Це необхідно подолати", і після цього гадати, що все подолано. Як приклад моральної діалектики важливо звернути увагу, що в той самий час, коли вас охоплює прагнення побороти дещо духовно чуже вам, коли таке прагнення наповнює вас із середини і стає моральною вимогою для подолання зла, сама ця хвиля вам може відкрити можливість правильного життя в житті неправильному.

Цікаві думки з приводу функціонування моральних цінностей в сучасному суспільстві висловив Адорно [1]. Він констатує, що сучасне життя індивідуалістичне за своєю сутністю, а тому воно несе низку обмежень, що дають про себе знати при зіткненні з проблемою свободи волі. Коли стає очевидним, що в іншій нашій природі – загальній соціальній взаємозалежності – свобода практично відсутня. Звідси виходить, що у сфері панівних суспільних відносин не існує ніякої моралі. І саме тому, що побутує думка, що мораль існує, існує, але тільки як критика наявних у суспільстві відносин у зв'язку з розмитістю моральних приписів і цінностей. Особливо це характерно для нерозвинених, недемократичних суспільств. У суспільстві, позбавленому свободи, в окремої людини атрофується інстанція совісті. Свобода, як зауважив І. Кант, це – ідея. Вона обов'язково передбачає свободу для всіх, тобто цілком немислима як якась ізольована свобода окремої людини без звільнення всього суспільства. І нарешті, при дослідженні формування нових цінностей у нашому суспільстві важливо мати на увазі, що суспільство має досить велику владу над окремою людиною і що ми повинні в нескінченній кількості ситуацій кожну хвилю пристосовуватися до зовнішніх вимог такою мірою, що будь-яка узгодженість нашої окремої індивідуальності з цим нашим змушеним примиренням з об'єктивністю зовнішніх зв'язків уже більше взагалі не може відбутись.

Отже, проблема формування цінностей має набувати реальних ознак з урахуванням зазначених вище закономірностей, принципів. Тільки в такому разі ми можемо говорити про трансформацію цінностей у нашому суспільстві на рубежі ХХІ ст.

Вітчизняні дослідження (ми маємо на увазі насамперед дослідження Харківської школи) обмежуються розглядом цінностей через призму етнопсихології та динамікою цінностей, викликаною змінами під впливом соціально-економічних і політичних перетворень в останні роки. Дослідники підкреслюють значущість таких ціннісних орієнтацій, як колективізм, справедливість, орієнтація на краще майбутнє і швидке вирішення життєво важливих питань. Цінним можна вважати для нас і дослідження Н. Лебедевої та Є. Павелко (1998 р.) де показано місце базальних цінностей культури (колективізм і фемінність) поряд з розвитком у молодого покоління цінностей індивідуалізму і маскулінності (амбіційність, мотивація досягнення) [7, с. 99–100]. Вивченню впливу нових соціально-економічних умов на зміну ціннісних орієнтацій особи в різних соціальних групах було присвячене дослідження В.А. Хащенко [11], який список Рокіча доповнив цінностями, що відображають економічну спрямованість: багатство, власність, економічна незалежність тощо. Дослідження показало, що вплив соціально-економічних умов на зміну цінностей проявляється в домінуванні загального напрямку на формування індивідуальних цінностей. Ця тенденція свідчить, на думку автора, про формування нового типу визначеності особи, де провідними цінностями є: підприємливість, чесність, освіченість, тверда воля, свобода тощо. Зміна в ціннісних орієнтаціях виражається насамперед в посиленні орієнтації на себе, розрахунок на власні сили (волевільності, раціональність у поведінці, прагнення діяти самостійно і рішуче) і зниження ролі таких якостей: поваги до іншого, вміння вислухати і зрозуміти іншого).

Автор прагнув показати, що зміни у ціннісній сфері індивіда можуть розглядатись, як індикатор зміни його матеріального становища. В цьому плані було проведено М. Лебедевою в 1999 р. в рамках проекту РГНФ на території СНД дослідження зміни базових культурних цінностей. Лебедева показала, що респонденти

віддавали перевагу базовим цінностям культури, що транслюються з покоління в покоління: захист сім'ї, здоров'я, сенс життя, інтелект, свобода, внутрішня гармонія, але поряд з ними виділяються також інші цінності: відповідальність, самоповага, порядність, досягнення успіху, мета. Одночасно менш важливими цінностями, що відкидаються, стали: авторитет потакання собі, влада. Якщо подивитись на ці результати з точки зору Шварца, то ми бачимо тут мішанину культурних цінностей Ієрархії і Автономії, Ієрархії і Гармонії. Така мішанина в цінностях, мабуть, свідчить про етнокультурні традиції наших народів. Незважаючи на певні особливості, всі дослідження показують, що в цінностях культури спостерігаються серйозні зміни, що впливають на орієнтацію особи. На серйозні зрушення в цінностях Майстерності та Автономії як ціннісної бази вільного підприємництва в країнах СНД, вказує Лебедева. Загалом, структура цінностей в Україні та Росії вкладається в класичну систему Шварца. Для осмислення отриманих культурних відмін в цінностях представників різних культур важливо залучати дані різних наук, щоб зміст базових цінностей та їх трансформація в період радикальних суспільних змін отримали глибоку і адекватну інтерпретацію. В іншому випадку ми отримуємо відхилення у формуванні та розвитку цінностей, що приводить свідомо чи несвідомо до значних аномалій в розвитку суспільних процесів. Так, проблема професійного маргіналізму, як релевантного явища в нестабільній Україні, займає значне місце і перетворилась на потенційно небезпечний феномен, який є антагоністом професійної ідентичності.

У суспільствах і в осіб з провідною орієнтацією на професійну працю професійна ідентичність є основою і критерієм особистого вибору в умовах кризи. Більш чи менш вагомий статус професійної ідентичності у структурі ідентифікаційних основ особи як соціалізація і особисте самовизначення значною мірою залежить від тієї об'єктивної ролі інституту професії, яку згаданий статус відіграє в цьому суспільстві і в якій цінність професії фігурує в суспільній свідомості. У суспільствах з традиційно високим соціальним статусом професії професійна ідентичність виступає як провідний фактор, що дає відчуття стабільності навколиш-

нього світу і віру в свої сили, тобто певний психологічний баланс.

Різкі зміни в політиці та економіці високопрофесійних суспільств приводять до масштабних психологічних катастроф, що переривають звичні професійні відносини, дестабілізуючи структури і руйнуючи стереотипи. В нашій країні соціальні зміни зачіпають професійну сферу не тільки завдяки її високому якісному стану, а й за широкого залучення населення в цю сферу, що неминуче приводить до розвитку масштабних соціогенних професійних криз; а завдання визначення ідентифікаційних закономірностей формування масового професійного маргіналізму в цілях його нейтралізації передбачає багатофакторне моделювання поведінки професійних маргіналів та ідентичних професіоналів в умовах кризи.

Професійний маргіналізм – це особиста позиція непричетності і ментальна незалежність від суспільно прийнятої для цього фаху професійної моралі. І, навпаки, внутрішнє віднесення себе до моралі іншого оточення, професійного чи непрофесійного. Особливого значення він набуває в соціально орієнтованих професіях, представниками яких є: лікарі, вчителі, соціальні працівники, політики, соціологи, спеціалісти і керівники в соціально небезпечних видах праці (оператори, військові). Перевага професійного маргіналізму в суспільній свідомості може стати фактором соціальної небезпеки, що руйнує соціально значущі професійні структури і відносини. Професія для маргінала – лише засіб досягнення непрофесійних особистих цілей, а не спосіб гармонійного існування людини в діяльності, об'єктивна мета якої не сприймається ним як самоціль, тобто не стає усвідомленою особисто значущою метою з достатньо високим статусом в ієрархічній структурі цінностей. Професійний маргіналізм виникає всюди, де людина (пацієнт, клієнт, учень) перестає бути суб'єктом, а стає об'єктом, тобто втрачає свою особисту сутність духовної особи і сприймається лікарем, вихователем лише як об'єкт маніпуляцій (професійних чи посадових обов'язків) і прикре джерело особистих незручностей.

З мотиваційно-реалізаційного критерію виділяють функціональних та ментальних маргіналів. Серед останніх, виходячи з ціннісно-мотиваційної орієнтації, виділяються: маргіна-

ли, цінності яких хоч і знаходяться всередині професії, але це – вузькі спеціалісти, вони не виходять за рамки своїх особистих інтересів у професії і перетворюють її на свою служницю; вони люблять не справу, а себе в цій справі; серед них можна зустріти і “фанатів справи”.

Ментально-зовнішні маргінали – це ті, хто не сприймає професійної моралі, не інтеріоризує професію, не зробив її особисто значущою цінністю для себе; вони люблять не справу, а дещо взагалі поза нею; готові кинути справу, якщо з'явиться більш зручне, легке чи вигідне.

При формально конформістському сприйнятті професійних цінностей функціональний маргіналізм проявляється переважно у стилі професійної поведінки, який можна охарактеризувати як імітацію професійної діяльності: при повному неприйнятті професійних цінностей провідний стиль професійної поведінки – саботаж. І те й інше з точки зору соціального сприйняття розглядається як професійна непридатність. Надзвичайно цінні ідеї “фанатів справи” часто стають небезпечними для суспільства, і якщо вони залишаються у професії, то стиль їхньої поведінки стає подібним до поведінки сектантів. У разі ж повного нехтування суспільством і ними самими своєї попередньої ідентичності ймовірна криміналізація окремих професіоналів, а при масовості цього процесу – криміналізація професії в цілому. Істотна ознака маргіналізму як психологічного явища: при зовнішній формальній причетності до професії – внутрішня неналежність до професійних цінностей сфери цієї професійної праці як у плані ідентичності самосвідомості (самооточення з усією відповідальністю, посадових обов'язків і моралі), так і у сфері реальної поведінки (дія не в рамках професійних функцій і етики, а під впливом інших мотивів).

Серед факторів формування професійного маргіналізму в умовах розвитку нашого суспільства головну роль продовжують відігравати особливості професійного середовища і попередньої епохи, а саме: традиції і практика бюрократичного формалізму, що породжують психологію чиновника; монополізм відомств на прямий зв'язок “професіонал – суспільство”; відсутність зворотного зв'язку “суспільство – професіонал”. Наслідком цього є маргінальні (з

точки зору цивілізаційних критеріїв) соціальні та соціально-психологічні явища: сваволя влади, закритість роботи відомств від контролю громадян, маніпулювання інформацією та її носіями, соціальна згода із сваволею влади, відсутність психології цивілізованого користувача і пріоритету соціально-правової самосвідомості, які є факторами професійного маргіналізму.

За даними Френча і Харрісона, дезадаптація професіонала спричинена системними суперечностями між об'єктивною і суб'єктивною особою, об'єктивним і суб'єктивним середовищем, що приводить до порушення контакту з реальністю, неадекватній самооцінці і незадоволеності особи професією. В наших умовах базою для подібних системних суперечностей є подвійна мораль, що набула надзвичайного поширення в суспільстві та індивідуальній свідомості.

Серед інших факторів індивідуальної свідомості, що сприяють появі професійного маргіналізму, можна виділити підміну професійної ментальності обивательською, деідеологізацію свідомості, амбіціозність спеціалістів і некомпетентність осіб, що приймають рішення, абсолютизацію принципу цілеспрямованості, некритичність мислення, дефіцит професійно-правової свідомості. Те, наскільки вони можуть бути втілені в життя, залежить від професійно-правової системи. В результаті ці фактори або ж стають типовими, або ж ні. Що ж до ознак професійного маргіналізму, які виражаються в поведінці, то це буде професійна глобалізація, демонстративна елітарність, агресивність, брехня як несвідоме викривлення фактів, цинізм, імітація діяльності – вони мають тим стійкіший характер, чим більше в них проявляються риси маргіналізму.

Головний історичний спадок, який ми отримали з недалекого минулого, – психологія пасивності людей, тобто орієнтація на те, що якісь зовнішні обставини вирішать за людину, де їй жити і чим зайнятись, а не її особисті здібності, нахили. Особа взагалі нівелювалась: все оригінальне традиційно виривалось з коренем в цьому середовищі, висміювалось. Професіонал як яскраво виражена індивідуальність був предметом не захоплення, а предметом висміювання за свою неподібність. В окремих випадках такі люди ставали об'єктом експлуатації в корисних цілях, а в радянські часи поширилися інші форми експлуатації

науковців у псевдоцілях патріотизму. Соціальне підґрунтя будь-якого маргіналізму – відхід людини від свого традиційного середовища або залучення до нього, що не відбулось. Щодо цього професійний маргіналізм підпорядковується загальній закономірності. У діючих професіоналів маргіналізм як ментальна невідповідність, неідентичність свідомості і професійній етиці найчастіше обумовлений неадекватно спрямованою сильною, активною реакцією суб'єкта на невідповідності у професійній сфері: не шляхом їх усунення чи конструктивного самокорегування, а шляхом порушення професійних функцій і норм. Це можна розглядати, як ще один прояв у професійній сфері загальних механізмів неузгодженості між очікуванням і реальністю.

На особливу увагу заслуговує аналіз абсолютизації старих професійних цінностей. Провідні, зокрема і ментальні, професійні настанови, що сформувались раніше, майже не піддаються корегуванню, вони досить живучі. В основі формування подібних настанов і механізмів лежить соціально-психологічний феномен, який називають “подвійною мораллю”. Він має всі риси фундаментального особистого утворення, а радше, новоутворення. Цим пояснюється його живучість і поширення на все суспільство. Подібно злаякісній пухлині, воно швидко поширилося у структурі особистих орієнтацій і стало досить стійким до зовнішніх впливів.

Інший бік подвійної моралі – імітація професійної діяльності при повній втраті її суті. В психологічному аспекті це відтворення зовнішніх “знакових” ознак професійності без реального створення основних для певної професії професійних функцій, що визначають її соціальну роль і призначення.

Узагальнюючи вищевикладене, зауважимо, що всі ознаки професійного маргіналізму групуються навколо чотирьох ознак як обов'язкових його якостей, а самі ознаки – лише різні варіанти втілення центральних (ядерних) властивостей, конкретизації в різних професійних ситуаціях єдиного явища – професійного маргіналізму.

При швидких соціальних змінах в суспільстві маргіналами можуть стати ідентичні в недавньому минулому професіонали. В умовах ринку ідентичний професіонал як повно-

цінна особа, тотожна своїй справі, стає неадекватним. Фромм пише, що в такому випадку краще пристосовується особа, яка втратила всяку індивідуальність, людина, „перетворена в пусте місце, яку можна доповнити бажаною властивістю” [10, с. 79] залежно від потреб ринку. За допомогою багатьох факторів суспільство може активно впливати на формування нового типу професійної ідентичності особи, але ми звернемо увагу на один важливий фактор – соціальне передбачення. Соціальний прогноз впливу професії на розвиток суспільства передбачає визначення рубежу безпеки професії для стабільного існування суспільства на певному етапі (припустимий діапазон можливих змін, що внесе професія) і оцінку історичної перспективи – наскільки закономірне виникнення цієї професії, виходячи з логіки розвитку суспільства, і яким шляхом вона піде в результаті змін, що привнесе професія; чи буде суспільство розвиватись поступально, чи постійно зазнавати криз.

Отже, ми можемо підсумувати, що зміни у структурі соціальних цінностей особи за несприятливих умов розвитку суспільства досить часто ведуть до формування професійного маргіналізму як різновиду соціального маргіналізму.

Шляхи формування та функціонування цінностей на культурному рівні в сучасному суспільстві досить складні і суперечливі. Тільки усвідомлення того, що це є багатосторонній процес, в результаті якого формується блок базових цінностей, які не привносяться в суспільство ззовні, а обумовлені станом духу суспільства, як дещо конкретне, може сприяти духовному розвитку суспільства.

1. Адорно Т.В. *Проблеми філософії моралі.* – М., 2000.
2. Великие мыслители о великих вопросах. *Современная западная философия / Пер. с англ. К. Савельева.* – М., 2000.
3. Дітріх фон Гільдебранд. *Етика.* – Львів, 2002.
4. Зеленкова И.Л., Беляева Е.В. *Этика: Учеб. пособие для студентов вузов.* – М., 2001.
5. Кольцова В.А., Олейник Ю.Н. *Жизнь в науке как образец подражания: творческие искания и открытия Б.Г. Ананьева // Психологический журнал.* – 2003. – № 5.
6. Ермолаева Е.П. *Психология профессионального маргинала в социально значимых видах труда // Психологический журнал.* – 2001. – № 5. – С. 6978.

7. Лебедева Н.М., Павелко Е. Исследование преемственности культуры у русских на современном этапе развития // Ежегодник Российского Психологического Общества. – Ярославль, 1998. – Т. 4. – Вып.1. 8. Макинтайр А. После добродетели: исследования теории морали. – М., 2000. 9. Патнем Хилари. Разум, истина и история / Пер. с англ. Т.А. Дмитриева, М.В. Лебедева. – М., 2002. 10. Фромм Э. Человек для себя. – Минск, 1992. 11. Хащенко В.А. Ценностные ориентации различных социальных групп в условиях разных форм собственности // Социально-психологическая динамика в условиях экономических изменений // Под ред. А.Л. Журавлева, Е.В. Шорохова. – М., 1998. 12. Bond M. Chinese values /Ed. M.N. Bond. Handbook of Chinese Psychology. – Hong Kong:

Oxford University Press, 1996. 13. Rokeach M. The nature of human values –N.Y., 1973. 14. Schwarz S.H., Bilsky W. Towards a psychological structure of human values // J. of Personality and Social Psychology. – 1987. – v. 53. – P. 550562. 15. Schwarz S.H., Bilsky W. Toward a theory of the universal structure and content of values: Extentions and crosscultural replications // J. of Personolity and Social Psychology. – 1990. – v 58. – P. 878891. 16. Schwarz S.H., Ros M. Values in the West: A theoretical and empirical challenge to the individualismcollectivism cultural dimension // World Psychology. – 1995 – V. I. – P. 91122. 17. Schwarz S.H. Bardi A. Influences of Adaptation to Comunist Rule on Value Priorities in Eastern Europe // Political Psychology – 1997. – v. 18. – P. 385410.

УДК 248.2 + 241.513

Н.С. Жиртуєва

Херсонський економіко-правовий інститут

ОСНОВНІ ТИПИ МІСТИЧНОГО ДОСВІДУ

© Жиртуєва Н.С., 2004

Здійснюється аналіз двох типів містичного досвіду. Трансцендентно-іманентна містика розглядається на прикладі християнського ісихазму, а іманентно-пантеїстична – на прикладі індуїзму й буддизму.

In the article the analysis of two types of mystic experience is performed. Transcendental and immanent mystic is showed on the pattern of Christian hesyhasm. Immanent and panteistic mystic is showed on the pattern of Induism and Buddhism.

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується усе більшим інтересом до релігії як важливої складової духовного життя людини. Водночас у релігієзнавстві відбувається “антропологічна революція”, за умов якої формується нове розуміння релігійного феномену як містичного й індивідуально пережитого. Тому дослідження містичних учень постає однією з складових частин системи досліджень, що проводять сучасні українські релігієзнавці з вивчення релігійного феномену, як духовного явища. Саме містика є невід’ємною часткою всіх релігій, основною метою релігійної практики, тому що вона дає можливість якнайповніше пережити досвід спілкування людини з Богом, а також розв’язати проблему виховання цілісної людини, яка

подолала хаос внутрішніх протиріч, орієнтована на розкриття свого екзистенційного і творчого потенціалу.

Не випадково до дослідження феномену містики зверталися раніше такі автори, як У. Джемс, К. Дюпрель, Ж. Марітен та ін. Водночас постає низка нез’ясованих питань, що можуть стати об’єктом дослідження. Різноманітні релігії пропонують свої шляхи досягнення містичного стану, в контексті якого по-різному вирішуються такі питання, як місце людини у світі, характер її відносин із Богом, практичні шляхи і основні засоби злиття з Абсолютом. Але серед сучасних наукових публікацій немає таких, що були б присвячені дослідженню проблеми порівняльної характеристики містичних течій та їх типологізації. Саме порівняльний аналіз